

ze 1928); P. V. de la Blache, *Marco Polo'nun Seyahati, Avrupa ile Asya'nın Münasebatı* (trc. Emiroğlu Ziya; İstanbul 1932); C. Moule – P. Pelliot, *Marco Polo. The Description of the World I-II* (London 1938); Fuad Carım, *Marco Polo ve İbn Batuta: Yazdıklarının Çoğu Türkler'le İlgili Dünyanın En Önemli İki Seyyahı* (İstanbul 1966); Ömer Güngören, *Marco Polonun Geziler Kitabı* (İstanbul 1985); R. M. Ruggeri, *Marco Polo. Il Milione Introduzione, edizione del testo toscano ("Ottimo") note illustrative, esegetiche, linguistiche, repertori onomastici e lessicali* (Firenze 1986); J. Larner, *Marco Polo and the Discovery of the World* (New Haven 1999).

BİBLİYOGRAFYA :

Nel Centenario della nascita di Marco Polo, Venezia 1955; P. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Paris 1959; H. Watanabe, "Marco Polo Bibliografi", *Bunken*, Tokyo 1963, X, 24-38; a.m.f., *Marco Polo Bibliography (1477-1983)*, Tokyo 1986; L. Olschki, *L'Asia di Marco Polo Introduzione alla lettura e allo studio del Milione*, Venezia 1978; *Marco Polo, Venezia e l'Oriente*, Milano 1981; A. M. Piemontese, *Bibliografia Italiana dell'Iran (1462-1982)*, Napoli 1982, I, 137-140, 175; II, 867; F. Brunello, *Marco Polo e le merci dell'Oriente*, Vicenza 1986; R. M. della Rocca, "Sulle orme di Marco Polo", *Italia che scrive*, sy. 31 (1954), s. 12-122; G. Tucci, "Marco Polo", a.e., s. 107-112; R. Almagia, "Importanza geografica del viaggio di Marco Polo", a.e., s. 113-115; G. Scognamiglio, "Saggio di bibliografia poliana", a.e., s. 143-148; Mahmut H. Şakiroğlu, "Venedikli Seyyah Marco Polo ve Eseri (Hakkında Yapılan En Yeni Metin Neşri Vesilesiyle)", *Erdem*, VI/17, Ankara 1990, s. 587-602; Turgut Akpınar, "Yüzyıllardır Dünyayı Aldatan Venedikli Marco Polo Çin'i Gördü Mü?", *TT*, XXXV/209 (2001), s. 335-338; U. Tucci, "Il libro di Marco Polo tra filologia e informatica", *Studi Veneziani*, XLIII, Venezia 2002, s. 77-93; C. Errera, "Marco Polo", *Enciclopedia Italiana*, Roma 1935, XXVII, 719-723.

MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

MARÇAIS, Georges (1876-1962)

Fransız şarkiyatçısı.

Rennes'de doğdu; Breton asıllıdır. Yüksek öğrenimini Paris Güzel Sanatlar Enstitüsü'nde tamamladı. Doktorasını yaptıktan sonra 1919'da Cezayir Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Eserleri Kürsüsü'ne öğretim üyesi olarak tayin edildi ve bu görevini 1944 yılına kadar yürüttü. 1931'de ayrıca üniversiteye bağlı Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün müdürlüğüne getirildi. Yazarlar ve Edebiyatçılar Birliği ile Fransız Enstitüsü Güzel Sanat-

lar Akademisi'ne üye seçildi. Yetiştirdiği öğrencileri ve meslektaşları, onun 80. yaş günü için I. cildi kendi makalelerinden oluşturulan iki ciltlik bir armağan kitabı yayımladılar (bk. bibl.). 20 Mayıs 1962 tarihinde öldü. Mütevazı, cömert ve çalışkan kişiliğiyle tanınmıştır.

Georges Marçais, Batı İslâm medeniyeti uzmanıydı. Kuzey Afrika'daki müslüman millet ve devletlerinin tarihî, politik, sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları üzerine çalışmış, bu konularla ilgili birçok kitap ve makale yazmıştır. Bu çalışmalarında Marçais özellikle Kuzey Afrika'nın mimarisini, küçük el sanatlarını, dokuma, giyim, hat, süsleme, halıcılık ve minyatürcülüğünü mahallî nitelikleri ve yöresel özellikleriyle ele alıp tanıtmış, böylece Batı İslâm medeniyetine ait öz değerlerin ortaya çıkarılmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

Eserleri. 1. *Monuments arabes de Tlemcen* (Paris 1903). Tilimsân'daki Arap mimarisi üzerine ağabeyi William Marçais'in de yardımıyla hazırladığı ilk kitabdır. 2. *La mosquée de Walid à Damas* (1906). Şam'da Emevî Halifesi Velîd b. Abdümelik tarafından yaptırılan Emeviyye Camii hakkındadır. 3. *Les arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle* (Constantin - Paris 1913). XI-XIV. yüzyıllar arasında Berberî bölgesinde yaşayan Araplar'ı incelediği doktora tezidir. 4. *Manuel d'art musulman, l'architecture, I-II* (Paris 1926-1927). Kuzey Afrika küçük el sanatlarını ve mimarisini ayrıntılı biçimde inceleyen önemli bir kaynaktır. Eser daha sonra gözden geçirilerek genişletilmiş ve *L'architecture musulmane d'occident* adıyla yeniden basılmıştır (Paris 1954). 5. *Le costume musulman d'Alger* (Paris 1930). Cezayir müslümanlarının giyim tarzı hakkındadır. 6. *La Berbérie musulmane et l'orient au moyen-âge* (Paris 1946). Doktora tezinde incelediği konulardan birçoğunu yeniden ele alıp değerlendirdiği ve Ortaçağ Kuzey Afrikası ile Doğu İslâm dünyasını mukayese ettiği bir çalışmadır. 7. *Algérie médiévale. Monuments et paysages historiques* (Paris 1957). Ortaçağ Cezayiri'nin tarihî görünümü ve âbideleri hakkındadır. 8. *Les bijoux musulmans de l'Afrique du nord* (Alger 1958). Kuzey Afrika kuyumculuğu ve takılarıyla ilgilidir. 9. *Villes et campagnes d'Algérie, album* (Paris 1958). Cezayir'in kırsal kesimlerini fotoğraflarla tanıtan bir albümdür. 10. *La miniature musulmane* (Alger 1960). 11. *L'art musulman* (Paris

1962). Kuzey Afrika ağırlıklı olarak genel anlamda İslâm sanatını inceler (1955'e kadar basılan eserlerinin tam listesi için bk. *Mélanges d'histoire*, I [1957], s. 257-260; 1955'ten sonraki eserlerini kapsayan ek liste için bk. Brunschvig, XI/1 [1964], s. 3-4).

BİBLİYOGRAFYA :

Mélanges d'histoire et d'archéologie de l'occident musulman, Alger 1957, I, 257-260, ayrıca bk. Önsöz; Necib el-Akiki, *el-Müsteşri-kün*, Kahire 1958, I, 253-255; D. Reig, *Homo orientaliste*, Paris 1988, s. 116; R. Brunschvig, "Hommage à Georges Marçais", *Arabica*, XI/1, Leiden 1964, s. 1-4.

SABRİ HİZMETLİ

MARDİN

Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il.

Mardin-Midyat eşiğinin güney yamaçları üzerinde, Yukarı Dicle havzasını el-Cezîre ovasına bağlayan en elverişli geçit yerinde İran, Azerbaycan ve Anadolu'dan gelip Suriye, el-Cezîre ve Irak'a giden kadim yollara hâkim bir konumda denizden 1000-1100 m. yükseklikte bir sırt üzerinde kurulmuştur. Şehrin 100 m. kadar yukarısında heybetli kalesi bulunur.

Tarih. el-Cezîre'nin Diyarbekir bölgesinde yer alan şehrin ne zaman ve nasıl kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Mardin adı Süryânîce kaynaklarda Marde, Arapça kaynaklarda Mâridîn şeklinde kaydedilir. Kelimenin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Modern araştırmacılar Mardin kelimesinin savaşçı bir kavim olan Mardeler'le ilgili olduğunu, Mardeler'in İran hükümdarlarından Erdeşir (226-240) tarafından buraya yerleştirildiğini zikreder. Mardin'in gerçek adının Merdin olarak halk arasında şöhet bulunduğu ve "kaleler" anlamında geldiği de öne sürülen görüşler arasındadır. Bu adın, şehrin tabii savunma yeri olma ve gözetleme faaliyetlerini yapmaya uygun bulunma özellikleriyle ilgili olması muhtemeldir. Şehrin bugünkü adı Arapça kaynaklarda geçen Mâridîn'den gelmiştir. Ticarî ve askerî bakımdan önemli bir konuma sahip olmasına rağmen adına İlkçağ kaynaklarında rastlanmamaktadır. Mardin adı ilk defa milâttan sonra IV. yüzyıl Roma tarihçilerinden Ammianus Marcellinus'ta geçmektedir. İslâmiyet'in bölgeye yayılışına kadar olan dönemde Mardin ikinci derecede bir kale konumunda kalmıştır. Nitekim Iustinianos döneminin (527-565) ünlü tarihçisi Prokopios, şehri

Margdis adıyla Âmid ile Dârâ arasında ikinci derecedeki kaleler içinde zikreder. Mardin'in, XI. yüzyılın sonlarına kadar stratejik konumu dolayısıyla askerî amaçlı bir kale yerleşimi olmanın ötesine geçemediği anlaşılmaktadır.

Roma İmparatorluğu'nun ve ardından Doğu Roma'nın Sâsânîler'le olan mücadelesi sırasında askerî bakımdan önem kazanan şehir, 19 (640) yılında Hz. Ömer'in kumandanlarından İyâz b. Ganm tarafından barış yoluyla alındı. X. yüzyıldan itibaren el-Cezîre'nin önemli şehirleri arasında yer aldı. XII. yüzyıl boyunca Diyarbekir'in siyasi, sosyal ve ekonomik merkezi haline geldi. Bu durum XIII ve XIV. yüzyıllarda da aynı şekilde sürdü.

Mardin adının ilk geçtiği İslâm kaynaklarından biri Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) *Kitâbü'l-Ĥarâc*'idir. Eserde İslâm fethi öncesi el-Cezîre topraklarının Bizans ve Sâsânîler'e ait bölümleri anlatılırken Mardin ile dağlık kesimindeki Dârâ ve Tûr Abdîn'in Bizanslılar'ın, Mardin'in hemen güneyinden başlayarak Sincar'a kadar uzanan ovanın ise İranlılar'ın hâkimiyetinde olduğu kaydedilmektedir (s. 139). Belâzürî de Mardin'in, Tûr Abdîn ve Dârâ ile beraber 19 (640) yılında İyâz b. Ganm kumandasındaki İslâm ordusu tarafından fethedildiğini belirtir ve ardından bölgede yoğun bir Arap iskânının olduğunu kaydeder (*Fütûh*, s. 252).

İyâz b. Ganm'dan sonra Mardin'in de içinde yer aldığı el-Cezîre valiliğine sırasıyla Habîb b. Mesleme ve Umeyr b. Sa'd tayin edildi. Hz. Osman, Suriye valiliğine ilâveten el-Cezîre topraklarını da Muâviye b. Ebû Süfyan'ın idaresine verdi. Muâviye bölgeye kendi gitmeyip yerine önce Habîb b. Mesleme'yi, ardından Dahhâk b. Kays el-Fihri'yi gönderdi. Hz. Ali halife olunca bölge valiliğine Mâlik el-Eşter getirildiyse de Dahhâk karşısında tutunamayıp Musul'a çekildi. Muâviye iktidarı ele geçirdiğinde Nu'mân b. Beşir el-Cezîre valiliğine tayin edildi. Bölgenin son Emevî valisi Ebân b. Yezîd b. Muhammed idi. Abbâsîler'den Abdullah b. Ali b. Abdullah el-Cezîre'ye hâkim olunca Mûsâ b. Kâ'b'ı buraya vali olarak gönderdi. Daha sonra Halife Ebû'l-Abbâs es-Seffâh kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u bölgenin valiliğine getirdi. Bu sırada Mardin'e hâkim olan Hâricîler'in Harûriyye (muhakkime-i ülâ) koluna mensup Benî Rebîa kabilesi reisi Büreyke isyan etti (132/750). Ebû Ca'fer el-Mansûr Büreyke'nin üzerine yürüyüp onu bozguna uğrattı (133/750-51). Büreyke savaş meydanında hayatını kaybetti (Ta-

berî, VII, 447). 279 (892) yılında Ahmed b. İshâ b. Şeyh adlı bir kişi, o sırada İshak b. Kündacık'ın oğlu Muhammed'in idaresinde bulunan Mardin'i ele geçirdi (a.g.e., X, 31). Hamdânîler hânedanına adını veren Hamdân b. Hamdûn 272'de (885) Mardin Kalesi'ni zaptetti. Abbâsî Halifesi Mu'tazîd-Billâh şehri onun elinden almak için bizzat sefere çıktıysa da muvaffak olamadı (279/892). Halife daha sonra Türk kumandanlarıyla beraber Mardin'i tekrar kuşatınca (281/894) Hamdân, oğlu Hüseyin'i kalede bırakıp şehri terketmek zorunda kaldı. Hüseyin Mardin'i Mu'tazîd-Billâh'a teslim etti (a.g.e., X, 38). X. yüzyılın sonlarına doğru Hamdânîler'in bölge üzerindeki nüfuzlarının zayıflamasıyla el-Cezîre bölgesi, Meyyâfârikin merkezli Mervânîler ile Nusaybin ve Musul merkezli Ukayîlîler arasında paylaşıldı. Bu konumuyla Mardin XI. yüzyılın son çeyreğine kadar iki emirliğin arasında sık sık el değiştirdi.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah 478'de (1085) şehirdeki Mervânî hâkimiyetine son verdi. Bu dönem, Mardin ve yöresi dahil olmak üzere el-Cezîre'nin tamamında yeni bir etnik unsur olan Türk yerleşiminin başlangıcını oluşturdu. Bölge, XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başlarından itibaren Türkmen güçlerinin kontrolü altına girdi. 485'te (1092) Melikşah'ın vefatıyla ortaya çıkan saltanat mücadelesinde bir ara şehri ele geçiren Berkayaruk Mardin'e şarkıcı bir kişiyi vali tayin etti (İbnü'l-Esîr, X, 391). Mardin, 496'dan (1103) itibaren el-Cezîre'de yoğunlaşan Türkmen ailelerinin en büyüklerinden olan Artuklular'ın eline geçti ve Hisnikeyfâ Artuklularının yönetiminde kaldı. Hisnikeyfâ hâkimi Sökmen b. Artuk'un 498 (1104) yılında ölümü üzerine oğlu İbrâhim Mardin'e, kardeşi İlgazi Hisnikeyfâ'ya hâkim oldu. İlgazi daha sonra yeğeni İbrâhim'in elinde bulunan Mardin'i aldı ve "tabakât-ı İlgâziyye" denilen Mardin Artuklu kolunu kurdu (500/1106). Böylece Mardin'de yaklaşık üç asır sürecek olan Artuklular dönemi başladı ve şehrin gelişmesi hızlandı. Mardin bu dönemde kale dışına taşan mahalleleri, sarayları, camileri, medreseleri, hanları, hamamları, çarşıları, pazar yerleriyle gerçek anlamda bir şehir hüviyetine kavuştu ve bir bakıma tarihinin en parlak dönemini yaşadı. Şehrin Musul-Halep arasındaki güzergâha hâkim bir konumda bulunması da önemini arttırdı. Ancak bu dönemde Mardin zaman zaman tahribata yol açan saldırılara mâruz kaldı. Bunlardan en önemlisi,

542'de (1147) Atabeg İmâdüddin Zengî'nin oğlu Musul Emîri Seyfeddin Gazi tarafından gerçekleştirilen ve şehrin yıkılmasına sebep olan saldırdır. Bunu Eyyûbîler'in şehre yönelik hücumları izledi. 579 (1183) yılında Selâhaddîn-i Eyyûbî şehrin güneyine kadar ilerlediyse de burayı ele geçiremedi. Ancak 581'de (1185) Mardin Artuklu Beyliği onun hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. 594'te (1198) el-Melikü'l-Âdil şehri işgal edip yağmaladı, fakat kaleyi alamadı. 599 (1203) yılında oğlu el-Melikü'l-Eşref'i Mardin üzerine sevketti, ancak şehri yine zapt edemedi. Bunun üzerine Halep Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir, Mardin Artukluları ile barış yapmak için el-Melikü'l-Âdil'den izin istedi. Onun da kabul etmesi üzerine 150.000 dinar para göndermesi, sikkelerde adına yer vermesi ve her istediğinde askerî yardımda bulunması şartıyla antlaşma sağlandı (Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muĥtaşari'd-düvel*, s. 226). Böylece Mardin Artukluları Eyyûbîler'e tâbi hale geldi. Mardin, Artuklu Meliki Sultan I. Alâeddin Keykubad zamanında (1220-1237) Anadolu Selçuklularına tâbi oldu.

657'de (1259) Hülâgû Han, Mardin hâkimi Necmeddin Gazi Saîd'den kendisine tâbi olmasını istedi. O da oğlu el-Melikü'l-Muzaffer Kara Arslan'ı Hülâgû'nun huzuruna gönderip tarafsızlığını korudu. Ertesi yıl Hülâgû'nun oğlu Yaşmut'a bağlı kuvvetler sekiz ay boyunca Mardin'i kuşattı. Sonunda bir rivayete göre el-Melikü'l-Muzaffer Kara Arslan halkın başına daha çok felâket gelmesini önlemek için babasını öldürüp İlhanlılar'a tâbi oldu (658/1260). Ardından Hülâgû'yu ziyaret edip kıymetli hediyeler sundu ve onun tarafından Mardin hâkimi olarak tanındı (659/1261). Mardin 1366'da Karakoyunlu Bayram Hoca ve 1383'te Karakoyunlu Kara Mehmed tarafından kuşatıldıysa da alınmadı.

Mardin ve yöresi iki defa Timur'un saldırısına uğradı. 796'daki (1394) ilk saldırıda şehir ve Câmî-i Kebîr tahrip edildi. 803 Şevvalindeki (Mayıs 1401) saldırıda ise Timur kaleye giremedi, şehri tahrip edip Bağdat tarafına gitti. Timur ikinci muhasaradan sonra yöreye Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'i gönderdi. Akkoyunlular bu havaliye yerleştiler ve şehir için önemli bir tehdit unsuru haline geldiler. Akkoyunlu tehlikesine karşı Artuklu melikleri onların rakipleri olan Karakoyunlular'la dostane münasebetler kurdular. Nitekim 1405'te Timur'un ölümünün

ardından Kara Yûsuf, Şam'dan o bölgede dağınık halde bulunan Türkmenler'le beraber Mardin bölgesine geldi; Melik Mecdüddin İsâ tarafından iyi karşılanarak kendisine büyük ikramlarda bulundu. Karayülük Osman, bir ara Kara Yûsuf'un bölgede bulunmayışından yararlanarak Mardin'i muhasaraya teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. Karakoyunlu Kara Yûsuf Bey Muş yöresinde bulunduğu sırada Mecdüddin İsâ'nın yerine geçen Mardin hâkimi Artuklu el-Melikü's-Sâlih Şehâbeddin Ahmed'in elçisi gelip Akkoyunlular'ın Mardin üzerine yürüdüğünü haber verdi. Bunun üzerine Kara Yûsuf Bey, Karayülük Osman'ı bozguna uğratarak Mardin'e geldi (1409). el-Melikü's-Sâlih'i kızlarından biriyle evlendirip Musul'a gönderdi, kendi beylerinden birini de Mardin'e tayin etti. el-Melikü's-Sâlih'in bir süre sonra Musul'da ölümüyle Artuklu hânedanı tarihe karıştı (812/1409).

Karakoyunlular'ın hâkimiyeti altında bulunduğu dönemde şehir merkezden gönderilen valiler tarafından yönetildi. XV. yüzyılın ilk yarısında hızlanan Karakoyunlu-Akkoyunlu mücadelesi şehri etkiledi. Kara Yûsuf'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu İskender, Karayülük Osman Bey'i mağlup etti (824/1421). Karakoyunlu hâkimiyeti yörede 835 (1432) yılına kadar sürdü. Bu tarihte Karayülük Osman Bey, Karakoyunlular'ın muhafız olarak bıraktıkları Emîr Nâsır'dan Mardin'i teslim aldı. Emîr Nâsır, Osmanlı Hükümdarı II. Murad'a başvurduysa da bir netice elde edemedi. Akkoyunlular'ın eline geçmesinden sonra Karakoyunlular şehri tekrar ele geçirmeye teşebbüs ettiler. Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah'ın kumandanlarından Rüstem Tarhan 855'te (1451) şehri işgal edip yağmaladı, ancak kaleyi alamadı. Mardin'deki Akkoyunlu hâkimiyeti XVI. yüzyılın başlarına kadar sürdü. Bu dönemde Karayülük Osman'ın oğlu Hamza Bey, torunu Cihangir Mirza ve bunun oğlu Kasım Mardin'i yönetti. Bunların her biri Mardin ve çevresinde imar faaliyetlerinde bulundu; birçok eser meydana getirdi ve bunlara bağlı vakıflar kurdu.

XV. yüzyılın sonlarından itibaren Safevîler'in nüfuzu altına giren Mardin 913'te (1507) Şah İsmâil tarafından işgal edildi. Ustacalu Muhammed bölgeye vali olarak gönderildi. Şah İsmâil ile 23 Ağustos 1514'te yapılan ve Osmanlı ordusunun galibiyetiyle sonuçlanan Çaldıran Savaşı bölgenin kaderini değiştirdi. Bu savaşta ölen Ustacalu'nun yerine kardeşi Karahan geçerek umumi karargâhını Mardin'de

kurdu. Bölgenin kesin olarak Osmanlı idaresine girmesinin ardından hâkimiyet sahaları tamamen daralan Safevîler sadece kaleyi ellerinde tutuyorlardı. Karahan'ın başarısız Diyarbekir kuşatmasından sonra (Eylül 1515) onu izleyen Osmanlı kuvvetleri Mardin önlerine geldi. Bu sırada Karahan şehirde durmayarak Sincar'a gitmişti. Osmanlı kuvvetleri içinde bulunan İdrîs-i Bitlisî ve Hısnıkeyfâ hâkimi Eyyübî Meliki Halil, Mardin halkıyla anlaşarak şehri teslim aldı. Fakat Safevî kuvvetleri kaleye çekildi (Ekim 1515). Ardından Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'ya bağlı kuvvetler Mardin'e girdiyse de birkaç gün kalıp buradan ayrıldı. Şehrin boşaltıldığını haber alan Karahan Sincar'dan hareketle Mardin'e yeniden hâkim oldu. Haber duyulunca Osmanlı kuvvetleri takviye alan Karahan üzerine yürüdü; önce yenilgiye uğradılarsa da sonunda Bıyıklı Mehmed Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu Koçhisar (bugünkü Kızıltepe) yakınlarında Dede Kargın sahasında Koruk mevkiinde Karahan'ı yendi (Mayıs 1516). Hemen ardından Mardin kuşatıldı ve toplarla dövüldü. Mercidâbık Savaşı'nın kazanılmasından sonra Bıyıklı Mehmed Paşa, kuvvetleriyle şehir önlerine gelip muhasarayı şiddetlendirdi ve 1516 sonlarında (veya Mayıs 1517) burayı zaptetti.

Osmanlı idaresi altında Mardin'de önemli bir hadise cereyan etmedi. Yalnız XIX. yüzyılda bazı olaylarla karşı karşıya kaldı. 1832'de şehirde merkezî idareye karşı küçük çaplı bir başkaldırı oldu. Osmanlı birlikleri şehri kuşatıp asayişini yeniden sağladı. Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetleri Suriye bölgesini işgal ederken Millî aşireti şehri ele geçirdiyse de bu kısa sürdü. 1839'daki Nizip mağlûbiyeti durumu daha da karışık hale getirdi. Kavalalı İbrâhim Paşa'nın etkisi şehirde sürdü. Gönderdiği vali şehre geldi, âsiler ise kaleyi ellerinde bulunduruyorlardı (1840). Vali bir ayaklanma sırasında öldürüldü. Daha sonra şehir kontrol altına alındı. 1847'deki kolera toplu ölümlere yol açtı, hastalık 1865'te tekrar ortaya çıktı. 1891 yılında içinde 100 dükkân bulunan kapalı çarşı yandı. 1895'te etraftaki çeteler şehre saldırınca bazı karışıklıklar ortaya çıktıysa da az sonra duruma hâkim olundu. Mondros Mütarekesi'nin ardından Mardin herhangi bir yabancı işgaline uğramadı. İngilizler'in Musul'u işgalleri sırasında bazı karışıklıklar vuku buldu. Millî Mücadele yıllarında İngilizler'in kıskırtmasıyla yörede Ali Batı aşiretinin başlattığı ayaklanma Mardin'i etkilemedi. 9 Ocak 1920'de bir-

kaç Fransız subayı şehre geldi, fakat bunlar ümit ettikleri desteği bulamayınca geri döndüler.

Fizikî Yapı, Nüfus ve Ekonomi. Mardin'in dikkat çekici özelliği ele geçirilmesi imkânsız görünümüyle muhteşem kalesidir. Kale şehrin hemen yukarısındaki tepenin zirvesinde kurulmuştur. Doğudan batıya 800 m. kadar uzunluğu olan, genişliği 30-150 m. arasında değişen bir sahaya işgal eder. Ortaçağ kaynaklarında "el-Bâzü'l-eşheb" (boz şahin) ismiyle bilinen kale Hamdânîler (Hamdân b. Hasan) tarafından inşa ettirilmiştir. Kalenin bir kısmı sarp yarlardan oluşmakta, meylin nisbeten azaldığı kısımlarda ise duvarlar bulunmaktadır. Kalenin güney cephesinin orta kısmında bugün hâlâ ayakta duran bir de kule vardır. Kapısı güney tarafında olup tek bir çıkışla şehre bağlanmıştır.

Ortaçağ'da Mardin kale eteğinde, kaleden 200 m. genişliğinde çıplak ve dik yamaçla ayrılmış, meyilli bir sath üzerinde doğudan batıya 2500 m. uzunluğunda ve 500 m. genişliğinde bir şehirdi. Bu alan içerisinde her türlü dinî, içtimâî ve ticarî yapılarla donatılarak iskân edildiği devrin kaynaklarında zikredilir. 577 (1181) yılında Mardin'i ziyaret eden İbn Cübeyr şehrin bir dağın yamacında yer aldığını, mâmur bir şehir olduğunu, aynı zamanda dünyada meşhur olan büyük bir kaleye sahip bulunduğunu belirtir (*er-Rihle*, s. 215).

İzzeddin İbn Şeddâd, Mardin hakkında XIII. yüzyılın ikinci yarısına ait ayrıntılı bilgi verir ve şehrin yüksek olmayan bir sur ve hendekle çevrili olduğunu kaydeder (*el-A'lâku'l-haîre*, s. 543). Daha önceki kaynakların hiçbirinde şehrin surlarla çevrili bulunduğuna ilişkin bir bilgi olmadığı gibi bunu ima edebilecek bir işaret de mevcut değildir. Dolayısıyla bu surların, muhtemelen daha önce sık sık saldırıya uğrayan kale dışındaki asıl şehri (rabat) güvenlik altına almak maksadıyla XIII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Surların dördü kullanılmakta olan altı kapısı vardı.

Bölgeden bahseden XIII. yüzyıl müelliflerinden Kazvîni, Yâkût'un verdiği bilgileri aynen naklederken İbn Saîd el-Mağribî de kaleyi kısaca tanıttikten sonra şehirdeki dokuma üretiminin kalitesine dikkat çeker (*Kitâbü'l-Coğrâfya*, s. 157). Mardin'in Moğollar'a tâbi olduğu döneme ait en orijinal bilgiler ise XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde şehri ziyaret eden İbn Battûta'nın seyahatnâmesinde bulunur. Burada

Mardin'in dağ eteğinde kurulu, İslâm beldelerinin en büyük ve en güzellerinden biri olduğu, çarşılarının çok iyi bir şekilde inşa edildiği ve çeşitli dokuma imalâthanelerinin yanında değişik zâviyelerin, imarethanelerinin olduğu, tepede yer alan büyük kalesine Kal'atü's-şehbâ dendiği bildirilir (*er-Rihle*, s. 238-239). Dönemin bir diğer müellifi Müstevfî, Mardin'in Diyarbekir şehirleri içerisinde vergi oranı en yüksek olan şehirler arasında olduğunu belirtir (*Nüzhetü'l-kulüb*, s. 105).

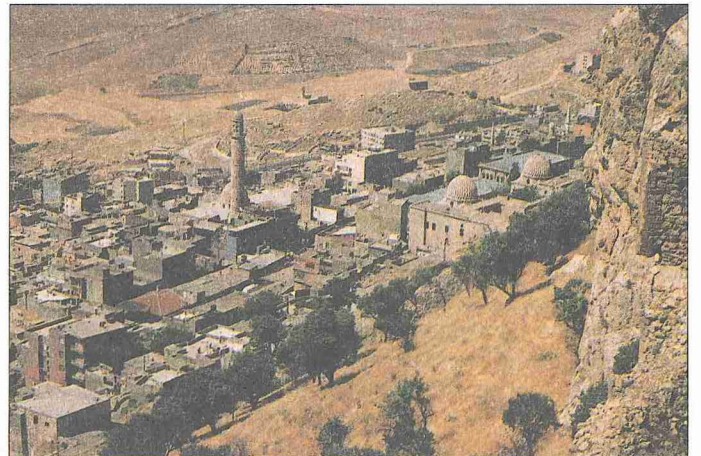
1471 yılında Urfa'dan Mardin'e gelen Venedikli tüccar J. Barbaro şehirde 300 kadar evin bulunduğunu yazar. Buna göre Osmanlı idaresine geçmeden önce şehirde 1.500 kişinin yaşamakta olduğu tahmin edilebilir. Osmanlı dönemine ait ilk tahrirde dokuz mahalle tesbit edilmiştir (Bâb-ı Cedîd, Zerrâka, Kısîs, Bâbü'l-hammâre, Kôlâsiye, Şemsiye, Zeytûn, Kâmil ve Bîmâristan, Yahûdiyyân). Mahalle sayısı XVI. yüzyıl boyunca aynı kalmış, nüfus ise giderek artış göstermiştir. 1518'de 8200 civarında olan nüfus 1526'da 10.000, 1540'ta 14.000 ve 1564'te 18.000 dolayına yükselmiştir. Şehirde dört dinî topluluk içinde müslümanlar 1518'de % 41, 1526'da % 38,8, 1540'ta % 34,9, 1564'te % 27,9 gibi oranlarla düşüş eğilimi gösterirken hıristiyanlar 1518'de % 48,7 iken 1564'te % 62,1'e çıkarak artış kaydetmişlerdir. Bunun sebebi tam olarak anlaşılmamakla birlikte köylerden şehre doğru olan göçlere bağlanabilir. Yahudiler ve Şemsiler daha küçük topluluklar halindeydi (Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, s. 97-107). XVII. yüzyılda Mardin'in fizikî durumunu koruduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyıl sonlarında burayı gören Carsten Niebuhr 3000 hânenin 2000'inin müslümanlardan, diğerlerinin hıristiyan ve on hânenin yahudilerden oluştuğunu yazar. G. A. Olivier 12.000 nüfus tahmin ederken 1807'de Dupre 20.000 Türk, 3200 yahudi, 2000 Ermeni Katolik, 400 Keldânî, 800 yahudi, 800 Şemsi, 40 Ermeni Ortodoks'tan bahseder. Kinneir 1816'da toplam nüfusu 1500'ü Ermeni 11.000, Buckingham 20.000, 1837'de Soughtgate 3000 aile, 1878'de Geary 16.000 kişi olarak belirtir. Osmanlı kayıtlarını kullanan Cuinet (1890) nüfusu 25.000 diye gösterir. Bunun 15.700'ü müslümandır. Diğerleri Gregoryen, Katolik ve Protestan mezhebinden Ermeniler, Katolik Keldânîler, Süryânî, Ya'kûbî ve yahudilerdir.

Mardin Maraş-Musul, Diyarbekir-Musul ve Halep-Musul yolları (İpek yolu) üze-

rinde olması sebebiyle canlı bir ticarete sahipti. Transit ticaretin şehre ekonomik katkısı büyüktü. Şehir merkezinde ve civarda mevcut köylerin bir kısmında dokumacılık yaygındı. Mardin'de kirîşhâne, darphâne, boyahâne, bozahâne, debbağhâne, şem'hâne ile susam yağı imalâthaneleri bulunuyordu. Şehirdeki küçük işletmelerle bağ ve bahçe tarımının bölge ekonomisinde önemli bir yeri vardı. Ayrıca şehri çevreleyen kırsal alandaki tarımsal faaliyetlerle hayvancılık ekonomik yönden canlılık göstermekteydi. Osmanlı döneminde tarımın oldukça revaçta olmasına rağmen Mardin ve yöresinde ilk sırayı transit ticaretin getirileriyle küçük ölçekteki sınaî işletmeler almıştı. XIX. yüzyılda şehir tarım ürünlerinin pazarlandığı bir merkez olarak ön plana çıktı. Sabun üretimi, iplik, bez ve ipekli imalâtı ile deri işleme tesisleri vardı. XX. yüzyıl başlarında şehirde yirmi cami, kırk beş mescid, on kilise, üç manastır, üç medrese, bir idâdî, üç ibtidâî mektep, beş sibyan mektebi, üç hıristiyan mektebi, bir han, 1080 dükkân ve mağaza olduğu tesbit edilmiştir.

İdarî Yapı. Anadolu'nun güneydoğusunda bulunan yerler Osmanlı hâkimiyeti altına alınıp merkez Âmid olmak üzere Diyarbekir vilâyeti teşkil edildiğinde Mardin buraya bağlı bir sancak oldu (924/1518). Coğrafi açıdan el-Cezîre'nin bir bölümünü oluşturan Mardin idarî bakımdan Bizanslılar zamanından beri Diyarbekir'e bağlı idi. Mardin sancağı dahilinde en önemli iskân yeri sancak merkezi olan Mardin'di. 1518'de Mardin livâsına bağlı yerler olarak Mardin kazası ile Savur ve Nusaybin nahiyeleri belirtilmektedir. Ayrıca beylerbeyi hasları zikredilirken Sincar yakınlarındaki Habur'un da ilk tahrirde Mardin'e bağlı nahiyeler arasında yer

aldığının görülmesine rağmen (BA, TD, nr. 64, s. 239) daha sonraki tahrirlerde belirtilmemektedir. Bu tahrir, Mardin'in Osmanlılar'a intikalinden sonraki ilk idarî teşkilâtı aksettirmektedir. 1518'de sancakta Mardin şehri, Savur ve Nusaybin kasabaları ile birlikte 247 köy bulunmaktaydı. Bu köylerden 196'sı Mardin'e, elli biri Savur'a ve on üçü Nusaybin'e bağlıydı. 932 (1526) yılındaki idarî yapıda Mardin, Savur ve Nusaybin livâ olarak belirtilmekte ve Berriyecik bu sancağın kazasını teşkil etmekteydi. Bu tarihte şehir ve kasaba sayısında değişiklik olmamasına rağmen köy ve mezraa sayısında artışlar olmuştur. Mardin kazasına bağlı 305 köy, yirmi beş mezraa, Savur kazasına bağlı elli yedi köy, yetmiş yedi mezraa, Berriyecik kazasına bağlı 141 köy ve kırk üç mezraa yer almaktadır. 1540 yılında idarî yapıda fazla bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Bu tarihte kaza olarak sadece Mardin geçmektedir. Mardin kazası ve ona bağlı Duraclu nahiyesi ve sancak dahilindeki meskûn yerlerde bir kale, iki kasaba merkezi (nefs), 258 köy ve 113 mezraa vardı. Nusaybin bu tarihte Mardin'den kopuk olarak görünmesine rağmen ancak 1550'ye doğru müstakil sancak olmuştur (Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, s. 44). 1540 yılından itibaren Mardin'in sancak olarak zikredildiği görülmektedir. 964'te (1557) Mardin Âmid livâsına bağlı bir nahiyeye, 972'de (1564-65) kaza olarak belirtilmekte ve buraya bağlı Karadere, Kûh-i Mardin, Dînâbî, Turaclu, Öksüz-çalı, Gökçe-kaya, Zerkan, Doğancık, Dehleki nahiyeleri yer almaktadır. Mardin'in 1560 yılından itibaren sancak hüviyetini kaybettiği anlaşılmaktadır. Nitekim XVII. yüzyılda Diyarbekir'e bağlı bir kaza konumundaydı. XVIII. yüzyılda ise Bağdat eyaletine bağlı bir

Kalenin
bulunduğu
tepeden
Mardin'in
görünüşü

kaza oldu, bu statüsünü XIX. yüzyılın ilk yarısında da sürdürdü ve Bağdat'a bağlı voyvodalar tarafından idare edildi. Mardin, 1840'lı yıllarda şehrin ileri gelen aşiretlerinden olan Millî ailesinin idaresine verilmiştir (a.g.e., s. 46). 1840-1845 yılları arasında Mardin'in Musul'a bağlandığı ve valinin gönderdiği vekil tarafından yönetildiği belirtilir. 1845'te Mardin tekrar sancak statüsünü kazanmış, 1869 yılından Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen zaman içerisinde ilk dönemde olduğu gibi Diyarbakir'e bağlı sancak konumunu sürdürmüştür.

Mardin sancağında yaşayanlar, şehir ve köylerdeki yerleşik halk ile aşiret halindeki göçebe topluluklardan oluşuyordu. Bunlar etnik ve dinî bakımdan müslümanlar, hıristiyanlar, yahudiler ve Şemşiler olarak zikredilebilir. Mardin ve yöresinde Akkoyunlular zamanında bu hânedana mensup Karayülük Osman'ın oğlu Hamza Bey'in "Türkman perâkenderlerin Mardin etrafına iskân hizmetine tayin olunduğu" kayıtlarda geçmektedir. Akkoyunlular'dan önce bu bölgeye hâkim olan Artukoğulları'nın da bir Türk hânedanı olduğu göz önüne alınırsa kendileriyle birlikte birçok Türk topluluğunun bölgeye gelip yerleştiği anlaşılır. Nitekim yerleşim yerlerinin ekserisinin Türkçe adlar taşıması bölgenin etnik kimliği hususunda belirleyici bir unsurdur.

Cumhuriyet başlarında Diyarbakır ilinden ayrılarak kurulan Mardin ilinin merkezi olan Mardin şehri, eskiden olduğu gibi bugün de tarımsal ticaret merkezi

olma özelliğini sürdürmektedir. Bunun dışında sanayi tesisi olarak çimento fabrikası, iplik fabrikası, fosfat işletmeleri, yem fabrikası, boru ve kireç fabrikaları ile bunların yan sanayileri gibi kuruluşlara sahiptir. Gıda sektöründe de önemli gelişme gösteren Mardin unlu mâmuller, süt ve süt ürünleri, yağ ve yem sanayiinde önemli atılımlar yapmıştır. Uluslararası taşımacılık Mardin'de önemli yer tutmaktadır. Güneydoğu Anadolu Projesi'ndeki (GAP) ilk, Suriye ve Irak'a en yakın tek serbest bölgenin Mardin'de kurulmuş olması yöre dışı yatırımcıların Mardin'e yönelmesini sağlamıştır.

Cumhuriyet döneminin başlarında yapılan ilk nüfus sayımında (1927) 22.249 olarak tesbit edilen nüfus sonraki yıllarda 20.000'in de altına düştü (1945'te 18.522, 1950'de 19.354). Ardından yavaş yavaş artmaya başlayan nüfus 1955'te 24.379, 1970'te 33.740, 1990'da 53.005, 2000 yılında ise 65.072'ye ulaştı.

Mardin şehrinin merkez olduğu Mardin ili Şanlıurfa, Diyarbakır, Batman ve Şırnak illeriyle komşudur. Ayrıca güneyden Suriye topraklarıyla sınırlanır. Merkez ilçeden başka Dargeçit, Derik, Kızıltepe, Mazıdağı, Midyat, Nusaybin, Ömerli, Savuş ve Yeşilli adlı on ilçeye ayrılır. 8806 km² genişliğindeki Mardin ilinin sınırları içinde 2000 yılı nüfus sayımına göre 705.098 kişi yaşıyordu, nüfus yoğunluğu ise 80 idi.

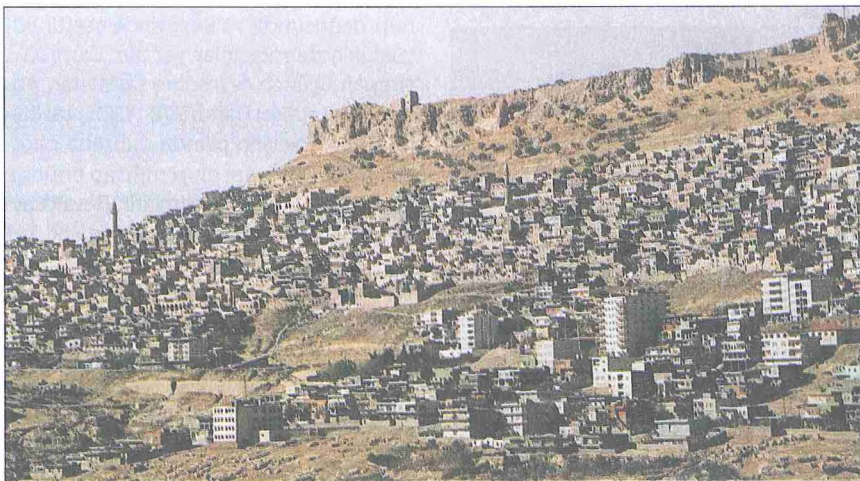
Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 2002 yılı istatistiklerine göre Mardin'de il ve

ilçe merkezlerinde 248, kasabalarda altmış altı ve köylerde 556 olmak üzere toplam 870 cami bulunmaktadır. İl merkezindeki cami sayısı elli beştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 64, s. 203-324; nr. 200, s. 373-458, 761-898; nr. 998, s. 6-51; BA, KK, Ruüs, nr. 208, s. 117; nr. 210, s. 119; nr. 211, s. 30; nr. 241, s. 314; BA, MAD, nr. 100, s. 15^b; nr. 4540, s. 9; nr. 7547, s. 6; nr. 17642, s. 297-361; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (trc. İsmail Karakaya), Ankara 1982, s. 139, 142; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 252; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VII, 447; X, 31, 38; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz* (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut, ts., s. 214; Şerîf el-İdrîsî, *Nûzhetü'l-mûştâk*, Beyrut 1989, II, 662; Sem'ânî, *el-En-sâb* (Bârûdî), V, 162; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârîkin ve Âmid* (nşr. Bedevî Abdül-latif Avad), Kahire 1959; a.e.: *Artuklular Kısmı* (trc. Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 99-106; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 215; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), V, 46-47; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; a.e. (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, IX, 123-126; X, 391; XII, 316-317; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye: Selçuknâme* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 279; II, 48, 55, 143; İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-haîre fi zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre* (nşr. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre), Dimaşk 1978, III/2, s. 552-555; İbn Saîd el-Mağribî, *Kitâbü'l-Coğrafyâ* (nşr. İsmâil el-Arabî), Beyrut 1970, s. 157, 172; Ebû'l-Ferec, *Târîh*, I, 56; II, 348, 354, 356, 362, 430, 440, 470, 471, 475, 507, 544, 575, 610-612, 630; a.mlf., *Târîhu muhtaşari'd-düvel* (nşr. Antün Sâlihânî el-Yesûî), Beyrut 1890, s. 101, 150, 202, 206, 208, 219, 225, 226, 236, 239, 280; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fi aḥbârî'l-beşer* (nşr. Mahmûd Deyyûb), Beyrut 1417/1997, II, 219; Müstevfî, *Nûzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 105, ayrıca bk. İndeks; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 238-239; Kalkaşendî, *Şubḥu'l-a'sâ*, IV, 316; Abdûlgani Efendi, *Mardin Tarihi* (nşr. Burhan Zengin), Ankara 1999; *Tarih ve Coğrafya Lugatı*, III, 718-733; Gabriel, *Voyages*, s. 3-5, 7-8; a.mlf., "Mardin ve Diyarbakir Vilayetlerinde İcra Olunmuş Bir Arkeologya Seyahati Hakkında Rapor", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnologya Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1933, s. 134-149; M. Canard, *Historie de la dynastie des h'amdanides de Jazîra et de Syrie*, Paris 1951, I, 299; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 6; Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul 1974, bk. İndeks; a.e. (1118-1146), Ankara 1987, bk. İndeks; İmâdüddin Halîl, *el-'İmârâtü'l-Artukıyye fi'l-Cezîre ve's-Şâm: 465-812 h./1072-1409 m.*, Beyrut 1400/1980, tür.yer.; L. Ilisch, *Geschichte der Artuqidenherrschaft von Mardin Zwischen Mamluken und Mongolen: 1260-1410*, Münster 1984, s. 212-213; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, bk. İndeks; Hasan Şümeysânî, *Medinetü Mardin mine'l-feḥî'l-'Arabî ilâ sene 1515 m./921 h.*, Beyrut 1407/1987, s. 71-82, 113-129, 375-387; G. Vâth, *Die Geschichte der artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Gazîra'l-Furâtiya (496-812/1002-1409)*, Berlin 1987, bk. İndeks; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed*

Mardin'den bir görünüşü

Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118), Ankara 1990, s. 54, 63, 108, 126, 127, 132; a.mlf., *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 109, 130, 166, 171; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 20, 26, 30, 46; Nejat Göküncü, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991; a.mlf., "Evliya Çelebi'nin Mardin ve Yöresi Hakkında Yazdıkları", *MÜTAD*, sy. 4 (1989), s. 225-227; E. Füsün Alioğlu, *Mardin Şehir Dokusu ve Evler*, İstanbul 2000; Suavi Aydın v.dğr., *Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul 2000; Cl. Cahen, "Le Diyar Bakr au temps des premiers urtuquides", *JA*, CCXXVII (1935), s. 219-277; C. Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din il Ghâzi", *Isl.*, LVIII/2 (1981), s. 250-292; a.mlf., "The Establishment of Artuqid Power in Diyarbakır in the Twelfth Century", *St.I*, LIV (1981), s. 129-153; V. Minorovsky, "Mardin", *IA*, VII, 317-322; a.mlf. – [C. E. Bosworth], "Mardin", *EP* (İng.), VI, 539-542.

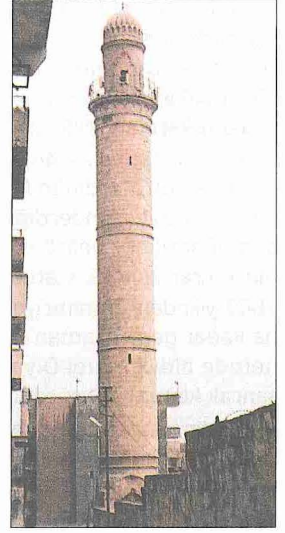
MEHMET TAŞTEMİR

□ MİMARİ. Mardin adından ilk defa IV. yüzyılda Ammianus Marcellinus bahsetmekle birlikte şehrin kurulduğu tepenin güney kesiminde prehistorik izlere rastlanır. Bugün şehirde Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerinden önemli yapılar bulunmaktadır.

Savunma Amaçlı Yapılar. Mardin'in etrafını çeviren ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar var olduğu bilinen surlarının ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı kesin olarak belli değildir. Kaynaklarda 281'de (894) Halife Mu'tazid-Billâh'ın Mardin'e yürüdüğü, Hamdân b. Hamdûn kaçarken oğlunun kaleyi teslim ettiği ve tahkimatın da yıkıtıldığı belirtilir. X. yüzyılda Hamdânîler tarafından inşa edildiği ileri

sürülen surların XIII. yüzyılda bir hendekle çevrili olduğu ve Bâbü's-sûr, Bâb-ı Kısıs, Bâbü'z-zeyt, Bâb-ı Şavat, Bâb-ı Cedîd ve Bâbü'l-hammâre adlı altı kapısının bulunduğu bilinir. Bugün şehrin ana caddesinin iki ucundaki yerlerden biri Diyarbakır Kapısı, diğeri Savur Kapısı adını taşır. Mardin Kalesi kuzeyde denizden yüksekliği 1200 m. olan kayalık tepeye kurulmuş olup bütün Mezopotamya ovasına hâkimdir. Tepe üzerindeki falez şeklindeki kayalıklar tabii bir kale oluşturur, yapı gününde tek bir girişe sahiptir. Günümüzde tek burcu kalan kalenin duvar tahkimatı da azdır. Daprê kalenin daha eski olduğunu ve Bizans döneminde onarım gördüğünü belirtir. Ancak mevcut kısımlar ve burç, üzerindeki markalar ve giriş kapısı üstünde yakın zamana kadar duran yazıt ve kabartmalara bakılarak Akkoyunlu devrine mal edilirse de giriş koridorunun tonoz örgüsü Artuklu mimari tekniğine kuvvetle bağlıdır. İlk devirlerden itibaren içinde yerleşimler bulunan kalede, Artuklu devri işaretlerini taşıyan küçük ölçüde bir külliye ile Akkoyunlular'a nisbet edilen caminin (Hızır Camii, Kale Camii) kalıntıları dışında Akkoyunlu sarayı olduğu belirlenen iki katlı konak-saray ve hamam kalıntıları mevcuttu.

Külliyeler. Şehirde Artuklular dönemine ait iki külliye bulunur. Bunlardan halkın Mâristan dediği Emînüddin Külliyesi XII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olup cami, medrese, çeşme ve hamamdan oluşur (bk. EMİNÜDDİN KÜLLİYESİ). Artuklular'a ait diğer külliye ise Necmeddin

Mardin'de Abdülatif Camii'nin minaresi

Külliyesi'dir (Câmiu'l-Asfar). Mardin Artuklu Beyi I. Necmeddin İlgazi'nin 1122'de Silvan'da ölüp Mardin'e getirilerek burada gömüldüğü düşüncesi hâkimdir. Emînüddin zamanında yapımına başlanılan külliye Necmeddin İlgazi tarafından tamamlanmıştır. Emînüddin Külliyesi'nin güneydoğusunda yer alan bu yapıdan birbirini kesen iki beşik tonozlu mekân ve eklerinin izleriyle doğu yanında kare bir minare kalıntısı durmaktadır.

Cami ve Mescidler. Mardin camilerinde harim enine gelişen bir plana sahip olup mihraba paralel nefler tonoz örtülü ve mihrap önü kubbelidir. Harimin önünde bir avlu mevcuttur. Bu özelliklere sahip en erken tarihli yapı ulucamidir. Cami enine gelişen dikdörtgen planlı olup mihraba paralel üç nefi vardır. Kubbe dilimli formu ile mihrabı, kapısı ve minaresindeki sistemleriyle yapı dikkat çekicidir (bk. ULUCAMİ). Bâbü's-sûr (Melik Mahmud) Camii, mihrap önü kubbeli ve iki yanda beşik tonozlu enine gelişen plan tipini sürdüren bir diğer Artuklu yapısıdır. Avlunun doğusunda ve kuzeyinde çeşitli büyüklüklerde mekânlar yer alır. Cami XIV. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenir. Abdülatif (Latifiye) Camii 772 (1371) tarihli-dir. Enine gelişen planda mihraba paralel iki nefli bir yapı olup mihrap önünde nefler bir kubbe ile kesilmiştir. Revaklı avlunun doğu ve batı kanatlarında iki kat halinde medrese yer alır (bk. ABDÜLLATİF CAMİİ). Artuklu devrinin sonlarına tarihlenen Süleyman Paşa (Molla Hari) Camii kareye yakın planda mihraba paralel iki nefli olup her iki nefte mihrap önünde birer çapraz tonozla örtülüdür. Mihrap istirdide kabuğu şeklinde düzenlenmiştir. Şeyh Çabuk Camii enine dikdörtgen planlı

Mardin Ulucamii'nin mihrap dış duvarı ile taş süslemeli minare kapısı

